

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

For comprehensive study of Ukrainian Diaspora are necessary methods and concepts of social geography, first of its component - Ethnogeography. A significant contribution to the study of Ukrainian diaspora geographers have made outstanding Ukrainian Vladimir Sadovsky, P. Rudnytsky Kubiiovych V., I. Tesla, J. Šimonović and others. However, studies of the Ukrainian diaspora geographers, following an outbreak in the first half of the 90s. XX century. Unfortunately, almost stopped. Evidence of this, including an analysis of abstracts for scientific thesis on the diaspora.

In today's environment of Ukrainian foreign place important changes. Ukrainian number in the world outside of Ukraine, gradually decreases. In the last two decades has changed considerably Ukrainian divisions in the world, a growing share of Ukrainian in the European Union, decreases in the countries that emerged after the collapse of the USSR. The level of urbanization Ukrainian foreign in many countries, they focus only in major cities, or even almost exclusively in the capital. In the structure of Ukrainian foreign decreasing the number and reduces the proportion of persons living in their ethnic lands in neighboring countries: Russia, Belarus, Romania, Moldova, Russia and Slovakia. The peculiarity of the modern Ukrainian migration and new Diaspora is that it is socially neodnorodnisha than other waves of migration. In previous waves rather clearly traced predominance of certain social groups: farmers, political migration, skilled workers. The current structure of Ukrainian migrants complicated, it is determined by the needs of countries who migrate Ukrainian. It presents almost all Ukrainian social groups.

Important problems of socio-geographical study of Ukrainian Diaspora are: use of outdated data on Ukrainian diaspora; insufficient number of social and geographical research ethnogeographical advanced processes in the Ukrainian diaspora; lack of detailed geographical information about Ukrainian settlement in many countries; have not studied geography Ukrainian culture and Ukrainian language abroad; no study Ukrainian diaspora in the context of modern world scientific approaches to the study of diaspora; unsolved theoretical problems in the study of diasporas, including the concept of "diaspora".

Ключові слова: українська діаспора, суспільна географія, еміграція, трудова міграція, етнічні процеси, етногеографія.

Key words: Ukrainian diaspora, human geography, immigration, labor migration, ethnic processes, ethnogeography.

Українці, як відомо, входять до переліку етнічних спільнот, значна частина представників яких живе поза межами своєї держави, етнічної території. Інакше кажучи, українці мають численну діаспору. Вона сформувалася внаслідок тривалого добровільного та примусового переселення українців до інших країн, під дією різноманітних чинників, а також внаслідок зміни державних кордонів. Формування української діаспори відбувалося впродовж тривалого часу, найактивніші періоди української еміграції відомі як т. зв. «хвилі міграції», усього їх виділяють чотири. Кожна хвиля має свої особливості, особливо за структурою мігрантів та країнами еміграції. У сучасний період зростання чисельності українців за кордоном зумовлено передусім українською трудовою міграцією, яка є результатом негативних явищ у економіці України, а з 2014 р. – ще й політичною ситуацією у Донбасі та в Криму. Невід'ємною частиною зарубіжного українства є українці, які проживають на українських етнічних землях у складі інших країн: Молдові, Російській Федерації, Білорусі, Румунії, Словаччині. Доволі дискусійним залишається питання чи вважати українське населення цих територій діаспорою.

Вивчення української діаспори має важливе теоретичне та практичне значення. У радянський період, впродовж багатьох років, дослідження цієї теми було обмеженим і

заідеологізованим, тому актуальним завданням сучасної української географічної науки є розвиток діаспоральних досліджень.

Головним чинником сучасної української еміграції є складна економічна ситуація в державі. Аналіз економічних показників засвідчує значні проблеми в українській економіці, зокрема, це проблема прихованого безробіття, невідповідність рівня заробітних плат та пенсій прожитковому мінімуму та існуючому рівню цін у країні тощо. Трудова міграція стала для українців шляхом вирішення проблем матеріального характеру. Еміграції українців сприяє те, що завдяки своєму географічному розташуванню Україна знаходиться на перетині міграційних коридорів. Офіційні обсяги української міграції згідно даних української статистики є незначними. Але поза обліком українських прикордонних та консульських установ перебуває значна чисельність українських трудових мігрантів, які залишаючи територію України приховують справжню мету виїзду. Більшість сучасних українських мігрантів перебуває у розвиненіших країнах-сусідах України: Російській Федерації та Польщі, значна частина українців проживає та працює в Німеччині, Італії, Чехії, Іспанії та Португалії. Загалом за чисельністю легальних трудових мігрантів українці є п'ятою групою у країнах ЄС. За даними дослідження української трудової міграції, здійсненого Державною службою статистики України, спільно з Представництвом світового банку України поза межами України перебуває більш як 1,5 млн. українських трудових мігрантів [2].

Аналіз переписів населення та інших джерел у 53 країнах світу засвідчує, що кількість українців у світі, поза межами України, поступово зменшується. На початку 90-х рр. ХХ ст. чисельність української діаспори становила 9 млн. 850 тис. осіб, тоді як за останніми результатами переписів раунду 2000–2010 рр. та оціночними даними – 7 млн. 190 тис. Головна причина – швидка асиміляція українців на просторі колишнього СРСР, особливо у Росії, Казахстані, країнах Середньої Азії. Проте, внаслідок новітньої міграції зростає кількість українців у Іспанії, Італії, Канаді, Польщі, США, Угорщині та Чехії.

В останні два десятиріччя суттєво змінився територіальний розподіл українців у світі, зростає частка українців у країнах Європейського Союзу – зменшується у країнах, що виникли після розпаду СРСР. Зростає рівень урбанізації зарубіжних українців, у багатьох країнах вони зосереджуються лише у найбільших містах, чи навіть майже виключно у столиці. Зростання частки жителів країн ЄС у структурі зарубіжних мігрантів загалом є сприятливим, оскільки відображає європейський вектор інтеграції України. Крім цього, відносно близьке розміщення країн ЄС по відношенню до України (порівняно, наприклад, з країнами Америки, Казахстаном, країнами Середньої Азії чи східними регіонами Росії) у поєднанні з сучасним розвитком транспорту сприяє збереженню впродовж тривалого періоду стійких зв'язків зарубіжних українців з Україною.

В структурі зарубіжних українців знижується кількість та зменшується частка осіб, які живуть на свої етнічних землях у країнах сусідах: Росії, Білорусі, Румунії, Молдові, Росії, Словаччині. Зумовлене це дією трьох головних чинників: асиміляція, внаслідок відсутності повноцінних українських етнічних середовищ у прикордонних з Україною країнах; частково етнічна політика країн сусідів, які не зацікавлені у підтримці українців на своїй території, а іноді здійснюють агресивну недружню політику; відсутність підтримки з боку України, внаслідок її політичної й економічної слабкості, непроведення належної діаспоральної політики; зменшення внаслідок негативних показників природного руху населення, адже здебільшого українці в прикордонних з Україною регіонах країн-сусідів живуть у економічно слаборозвиненій сільській місцевості, відбувається їх міграція у великі міста, а українські поселення на етнічних територіях занепадають.

Мовні ознаки української діаспори зумовлені насамперед історичними особливостями її формування у різних країнах світу, тривалістю проживання українців, специфікою мовних середовищ у які вони потрапили. Найчастіше зарубіжні українці рідною зазначають мову своєї етнічної спільноти або мову титульного етносу. Серед української діаспори у країнах колишнього Радянського Союзу доволі поширеною є російська мова, що можна пояснити як регіоном походження українців, так і процесами мовної асиміляції.

Наукове дослідження української діаспори, особливо заокеанської, розпочалося, вже наприкінці XIX ст., тобто коли вона лише почала формуватися. Впродовж усього XX ст. у ньому важливу роль відгравали географи. Значний внесок у дослідження української діаспори зробили визначні українські географи В. Садовський, С. Рудницький, В. Кубійович, І. Тесля, Й. Шимонович й ін. Вони проаналізували демографічні втрати українського народу в часи Першої і Другої світових воєн, у т. ч. і внаслідок міграції та депортації, а також асиміляційну політику держав, проблеми фальсифікації результатів переписів населення та розселення українців поза межами української етнічної території. Уже в період після проголошення незалежності України, у період наукового сплеску інтересу до діаспори, зокрема, значний був внесок у дослідження української діаспори львівської суспільно-географічної школи. Це, зокрема, наукові монографії про західну й східну діаспору Ф. Заставного, а також численні видання серії «Постаті українського земле знання», за зальною редакцією О. Шаблія, які повернули в науковий обіг науковий внесок українських географів діаспори, у тому числі їх праці про зарубіжних українців.

У наш час дослідження української діаспори носить вузькоспеціалізований характер. Поширеними є дослідження в галузі філології, культурології, політології, історії, інституційних засад функціонування української діаспори. Натомість, після спалаху у першій половині 90-их рр. XX ст. суспільно-географічних досліджень української діаспори станом на сьогодні у цій сфері є певний застій

Дослідження української діаспори географами, на жаль, майже припинилося. Свідченням цього, зокрема, є аналіз авторефератів дисертації, присвячених діаспорі. Серед авторефератів дисертаційних досліджень розміщених у електронній базі бібліотеки В. Вернадського проблематика зарубіжного українства та української діаспори порушується у 49 дослідженнях. Із загальної кількості цих досліджень 41 з них на здобуття кандидата наук, 8 – доктора. Більшість досліджень української діаспори здійснили історики – 25 кандидатських та три докторських дисертаційних дослідження. Вісім дисертаційних досліджень присвячених українській діаспорі подано на здобуття кандидата політологічних наук [2]. Проте, серед молодих географів ця проблематика не користується популярністю. З географічних досліджень варто виділити дисертацію та опубліковану на її основі монографію В. Куреляка “Українці Румунської Мараморощини”.

Без географії, наукове вивчення діаспори не є цілісними і комплексним. Для усебічного дослідження української діаспори необхідними є методи та концепти суспільної географії, передусім її складової – етногеографії. Географія дає можливість уточнити територіальний розподіл зарубіжних українців, особливості їх розселення, просторові аспекти різноманітних суспільних процесів серед зарубіжних українців. Використання географії у дослідженнях української діаспори необхідне передусім для аналізу розселення українців у країнах світу, просторового вивчення соціальних та демографічних процесів, що відбуваються в українських середовищах зарубіжжя, уточнення дії різноманітних чинників, що відбуваються у процесі формування й розвитку української діаспори. Потребують детального дослідження сучасні еміграційні потоки українців, якісні і кількісні зміни в структурі зарубіжного українства, зрушення у розселенні українців в «традиційних» країнах української діаспори (Канада, Росія, США), розселення у нових країнах міграції (Італія, Іспанія, Португалія), порівняльний аналіз етнонаціональної та міграційної політики у країнах з численною українською діаспорою тощо.

Для географічних досліджень української діаспори важливим є наукове переосмислення терміну «діаспора». Передусім це стосується використання словосполучень “західна українська діаспора” та “східна українська діаспора”. Варто визнати, що попри певну умовність територіального поділу, між “західною” та “східною” діаспорою є відмінності в розселенні, ступені асиміляції, статевовіковій структурі, освітньому рівні тощо.

Спочатку українців у країнах їхнього проживання називали іммігрантами, українцями-іммігрантами, іммігрантами українського походження. Також українці залежно від країни проживання ідентифікували себе як американські, канадські, бразильські українці, чи

українці американського, канадського, бразильського походження. Діти та внуки українських іммігрантів, для яких постійне перебування в країні народження стало природним, не вважали себе іммігрантами. Термін “діаспора” підкреслює факт переважно недобровільного переселення етносу. В процесі розвитку недержавних діаспор відбувається формування політичної ідеології, спрямованої на утворення власної незалежної держави. Поняття “українська діаспора” засноване на визнанні сучасних кордонів України як історичної та політичної реальності, факті проживання українців у інших країнах.

Однією з причин неоднозначності трактування терміну “діаспора” є фактор її утворення. Як останній найчастіше вказують міграцію людей, рідше – зміну державних кордонів. Ідею утворення діаспор в результаті проведення державних кордонів висунув та обґрунтував американський науковець Р. Брубейкер, який виділив так звані “діаспори катаклізму”, які виникли внаслідок розпаду великих поліетнічних політичних утворень, – Російської, Габсбурзької та Оттоманської імперій після Першої світової війни, – та Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини наприкінці ХХ ст.

Досить показовим є порівняння “діаспор катаклізму” з трудовими діаспорами. Трудові діаспори формуються поступово, тоді як “діаспори катаклізму” є результатом зміни державних кордонів; трудові діаспори створюються завдяки добровільним переміщенням мігрантів, “діаспори катаклізму” виникають без міграції людей; трудові мігранти є громадянами країни походження, представники “діаспор катаклізму” – громадяни тієї країни, де їх застала зміна державних кордонів [4].

Загалом, в українському науковому середовищі немає єдиного підходу до визначення терміну “діаспора”. Існуючі підходи не достатньо враховують сучасні зарубіжні напрацювання у вивченні діаспор, необхідною є розробка концепту “українська діаспора”. У дослідженні української діаспори в контексті сучасних світових наукових підходів прогресивним напрямком вважаємо вивчення української діаспори із застосуванням проблематики формування так званих “діаспорних мереж”, “циркуляційної міграції” й ін. [5, С. 16–23]. Невирішені теоретичні проблеми у дослідженні діаспор. Науковець Г. Шеффер виділяє три групи таких проблем: а) встановлення факторів, які перешкоджають виникненню нових діаспор та їх спротиву асиміляції; б) відсутність знань про те, як діаспори здійснюють вплив на світову економіку та національні економіки; в) дослідження потребують акценту на умови, що сприяють збереженню ідентичності та солідарності діаспоральних спільнот.

Доволі численна джерельна основа дослідження української діаспори здебільшого ґрунтується на історичних і документальних матеріалах, спогадах і мемуарах, а особливо – матеріалах переписів населення різних країн. Проте, значними перешкодами в опрацюванні результатів переписів є різний час проведення, різні критерії та територіальний рівень, у розрізі якого публікуються дані. Зокрема, різний час проведення переписів населення та різні критерії роблять науково не зовсім коректним пряме сумування чисельності зарубіжних українців.

Відсутність у багатьох країнах статистичної інформації про чисельність українців у розрізі населених пунктів не дає можливості дослідити детальніше ареали розселення та найбільші громади українців за кордоном. Зокрема, немає належних картографічних матеріалів, які відображають розселення українців у Аргентині, Бразилії, Парагваї.

Значною дослідницькою проблемою є повна відсутність достовірної етнічної статистики у деяких країнах з численною українською діаспорою (Бразилія, Аргентина), в наслідок чого науковцями десятиріччями використовуються застарілі оціночні дані. Тому є потреба у використанні альтернативних джерел (наприклад, даних релігійних громад) а також здійсненні соціологічних опитувань. Недостатньо у наукових дослідженнях української діаспори залучаються матеріали поточної статистики, зокрема міграцій і працевлаштування.

Внаслідок відсутності або недоступності для загалу сучасних даних про українську діаспору чимало сучасних навчальних посібників та Інтернет-ресурсів, даючи кількісну характеристику української діаспори, все ще наводять цифри, котрі вже втратили свою

актуальність. Зокрема, при характеристиці східної діаспори наводяться дані перепису населення СРСР 1989 р. Натомість у більшості пострадянських країн, після розпаду СРСР, уже проведено один-два переписи населення, які проілюстрували значне зменшення чисельності українців, що можна пояснити зміною поколінь та асиміляційними процесами.

Українська діаспора є важливим людським, політичним та економічним потенціалом для нашої країни. Нагальним кроком є налагодження всебічної співпраці із зарубіжними українцями. Наразі не вирішеними залишаються духовні, культурні, мовні та освітні потреби української діаспори. Важливою і досі не вирішеною є проблема асиміляції зарубіжних українців, особливо у країнах колишнього Радянського Союзу, де українці швидко русифікуються, інтегруючись в значно численніше середовище росіян чи російськомовних вихідців з країн колишнього Радянського Союзу.

Сучасні реалії розвитку незалежної України продемонстрували значні проблеми у налагодженні співпраці із українською діаспорою. Так, проблеми економічного розвитку, відсутність реформ у економіці ускладнюють економічну співпрацю із українцями, які проживають у західній діаспорі. Внутрішні економічні проблеми стали перешкодою для повноцінного фінансування культурних, освітніх програм для зарубіжних українців. Значною проблемою для українців, які проживають у країнах колишнього Радянського Союзу, є проблеми русифікації. На відміну від держав-сусідів Польщі, Румунії та Угорщини, які активно підтримують своїх співвітчизників, що проживають у прикордонних територіях шляхом видачі документів, що спрощують в'їзд до країни, паспортів та виплаті соціальних виплат Україна практично не застосовує активних дій.

У виробленні державними органами України діаспоральної політики потрібно враховувати, що особливістю сучасної української міграції і нової діаспори є те, що вона є соціально неоднорідніша, порівняно з іншими хвилями міграції. У попередніх хвилях доволі чітко простежувалося переважання певних соціальних груп: селяни, політична міграція, кваліфіковані працівники тощо. Сучасна структура українських мігрантів складніша, вона визначається потребами країн, у які мігрують українці. У ній представлені майже всі соціальні групи українців. Крім цього, попри те, що найактивнішою є міграція із Західної України, численною є також міграція російськомовних українців зі сходу та півдня, а також із Києва й інших великих русифікованих міст. Тому, мовна, релігійна структура, а також політичні погляди та соціокультурні орієнтири сучасної української міграції також є доволі неоднорідними. Це об'єктивно ускладнює консолідацію сучасної хвилі українців, вимагає нових підходів у діаспоральній політиці України.

Тематика української діаспори недостатньо представлена у навчальних дисциплінах, що читаються студентам на географічних факультетах вищих навчальних закладів. Нагальною є потреба впровадження у навчальні програми окремої навчальної дисципліни, предметом якої була б українська діаспора. Очевидно, що на такі дослідження в першу чергу мають орієнтуватися існуючі кафедри географії України (у Києві, Львові, Тернополі, Одесі, Мелітополі). Це має знайти своє відображення у написанні студентами курсових робіт, магістерських робіт, у аспірантських дисертаційних дослідженнях. Теоретичні та прикладні суспільно-географічні дослідження у вищих навчальних закладах повинні стати фундаментом практичних рішень і заходів з боку влади у питаннях діаспори.

Недостатніми є суспільно-географічні дослідження найсучасніших етногеографічних процесів в українській діаспорі. Історію формування української діаспори, як відомо, прийнято ділити на так звані "хвилі" чи періоди еміграції. Якщо перші три періоди більш-менш досліджено, то останній період фактично залишився поза увагою географів. Четвертий період української еміграції почався з часу проголошення незалежності України і триває досі. Варто зосередити увагу на дослідженні особливостей трудової міграції в ці країни з метою виділення основних районів міграції, галузей в яких зайняті українські заробітчани, й т. п. Недостатньо вивченою є географія української культури та української мови за кордоном. Адже діаспора є частиною українського культурного простору, через буття діаспори відбувається процес збагачення й урізноманітнення української присутності в світі.

Список використаних джерел:

1. Зовнішня трудова міграція населення України / ред. В. Г. Чебанов // ДП “Інформаційно-аналітичне агенство” – К. – 2009. – 114 с.
2. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>.
3. Куреляк В. Українці румунської Мараморощини / В. Куреляк // Львів. – 2001. – 183 с.
3. Брубейкер Р. Диаспори катаклизма в Центральній і Восточній Європі і їх відношення до родин / Р. Брубейкер // Диаспори. – 2005. – №3. – С. 44–71.
4. П'ятковська О. Р. Ефективність використання української діаспорної мережі для сприяння соціально-економічному розвитку України / О. Р. П'ятковська // Галицький економічний вісник. – 2012. – №3(36). – С. 16–23.
5. Шеффер Г. Диаспори в мировій політиці / Г. Шеффер // Диаспори. – М. – 2003. – №1. – С. 162–184.

1. Zovnishnja trudova mighracija naselennja Ukrajiny / red. V. Gh. Chebanov // DP “Informacijno-analitychne aghenstvo” – K. – 2009. – 114 s.
2. Nacionaljna biblioteka Ukrajiny imeni V. I. Vernadsjkogho [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://irbis-nbuv.gov.ua>.
3. Kureljak V. Ukrajinci rumunsjkoji Maramoroshhyny / V. Kureljak // Ljviv. – 2001. – 183 s.
3. Brubejker R. Dyaspory kataklyzma v Central'noj i Vostochnoj Evrope i ikh otnoshenye s rodynamy / R. Brubejker // Dyasporы. – 2005. – №. – S. 44–71.
4. P'jatkovsjka O. R. Efektyvnistij vykorystannja ukrajinsjkoji diaspornoj merezhi dlja spryjannja socialjno-ekonomichnomu rozvytku Ukrajiny / O. R. P'jatkovsjka // Ghalycjkyj ekonomichnyj visnyk. – 2012. – № (36). – S. 16–23.
5. Sheffer Gh. Dyaspory v myrovoj polytyke / Gh. Sheffer // Dyasporы. – M. – 2003. – №1. – S. 162–184.

Для усебічного дослідження української діаспори необхідними є методи та концепти суспільної географії, передусім її складової – етногеографії. Значний внесок у дослідження української діаспори зробили визначні українські географи В. Садовський, С. Рудницький, В. Кубійович, І. Тесля, Й. Шимонович й ін. Однак дослідження української діаспори географами, після спалаху в першій половині 90-их рр. ХХ ст., на жаль, майже припинилося. Свідченням цього, зокрема, є аналіз за науками авторефератів дисертації, присвячених діаспорі.

У сучасному середовищі зарубіжних українців відбуваються важливі зміни. Кількість українців у світі, поза межами України, поступово зменшується. В останні два десятиріччя суттєво змінився територіальний розподіл українців у світі, зростає частка українців у країнах Європейського Союзу, зменшується у країнах, що виникли після розпаду СРСР. Підвищується рівень урбанізації зарубіжних українців, у багатьох країнах вони зосереджуються лише у найбільших містах, чи навіть майже виключно у столиці. В структурі зарубіжних українців знижується кількість та зменшується частка осіб, які живуть на свої етнічних землях у країнах сусідах: Росії, Білорусі, Румунії, Молдові, Росії, Словаччині. Особливістю сучасної української міграції і нової діаспори є те, що вона є соціально неоднорідніша, порівняно з іншими хвилями міграції. У попередніх хвилях доволі чітко простежувалося переважання певних соціальних груп: селяни, політична міграція, кваліфіковані працівники тощо. Сучасна структура українських мігрантів складніша, вона визначається потребами країн, у які мігрують українці. У ній представлені майже всі соціальні групи українців.

Важливими проблемами суспільно-географічного дослідження української діаспори є: використання застарілих даних про українську діаспору; недостатня чисельність суспільно-

географічних досліджень найсучасніших етногеографічних процесів в українській діаспорі; відсутність детальної географічної інформації про розселення українців у багатьох країнах; недостатньо вивченою є географія української культури та української мови за кордоном; відсутні дослідження української діаспори в контексті сучасних світових наукових підходів до вивчення діаспори; невирішені теоретичні проблеми у дослідженні діаспор, зокрема щодо концепту «діаспора».